

Відгук
офіційного опонента на дисертацію
Жуковського Мирослава Петровича
„Пам’ятки і пам’ятні місця запорозького козацтва
Нікопольського краю”, подану на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю
26.00.05 – Музеєзнавство. Пам’яткознавство

«Козаччина – душа українського народу!». Цей вираз надзвичайно точно і змістовно передає роль і значення українського козацтва в його історії, ментальності, національній самоідентифікації. Для українців козацька доба стала символом волі, звитяги, відданості своєму народові та його духовним цінностям, готовності боротися за рідну землю та віддати своє життя за її свободу. Століттями попри потуги будь-яких завойовників, в українцях жив цей життєдайний національний міф про «Січ - мати» та «Великий Луг - батька», який виривався на волю і нуртував на усіх етапах національно-визвольних змагань українського народу по ХХ ст. включно.

Тому дослідження історії українського козацтва, а особливо легендарних Запорозьких Січей є надзвичайно актуальним і важливим напрямком історичної науки, а в контексті новітніх підходів до дбайливого збереження і ефективного використання національних реліквій в розбудові незалежної української держави, воно є важливою науковою проблемою для українського пам’яткознавства і музеєзнавства.

Безумовно, при цьому особливе місце посідає Нікопольський край, територія якого в минулому була місцем виникнення, розвитку і припинення діяльності запорозького козацтва та створеного ним Війська Запорозького Низового. Саме тут у XVI-XVIII ст. знаходилися в різний час п’ять із семи найвідоміших Запорозьких Січей, а саме: Томаківська (1568–1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1639–1652), Чортомлицька (1652–1709, 1728–1730), Нова (1734–1775), а також козацькі уходи і зимівники,

культові та поховальні споруди тощо. І цим обумовлюється надзвичайно велике значення дисертаційної роботи М. П. Жуковського.

М.П. Жуковський вперше вивчає пам'ятки історії запорозького козацтва на території Нікопольщини як систему об'єктів культурної спадщини, узагальнює результати тривалих різночасових досліджень, в тому числі і власних багаторічних їх натурних обстежень та опрацювання широкої джерельної бази. Зокрема, ним досліджено та локалізовано за історичними картографічними документами шляхом археологічного шурфування місця Запорозьких Січей із залишками земляних укріплень на острові Томаківка, а також залишків фундаментів Нікопольської Свято-Покровської церкви, яка була побудована за образом і архітектурно-планувальною структурою останньої Січової Свято-Покровської церкви із Нової Січі. Представлена наукова робота здійснена на міждисциплінарному рівні на стику історико-археологічних досліджень, пам'яткознавства і музеєзнавства.

У дисертації уточнюються хронологічна періодизація Запорозьких Січей XVI-XVIII ст.ст., їхню територіальну локалізацію в межах Базавлуцько-Томаківського межиріччя та інших пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю, встановлюється ступінь їхнього збереження станом на сучасний час, визначаються їхнє значення як об'єктів культурної спадщини та заходи щодо музеєфікації та широкого використання у просвітницьких та виховних цілях.

Окремо слід зазначити, що результати комплексних досліджень автора дисертації використані при доповненні історико-архітектурного опорного плану міста Нікополя Дніпропетровської області, який внесено до «Списку історичних населених місць України», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878.

Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані у дисертації, ґрунтуються на аналізі великої кількості опублікованих наукових праць і широкого кола джерел.

Структура роботи цілком відповідає поставленим меті і завданням та у повній мірі розкриває основний зміст досліджень автора з даної проблематики. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів) з висновками до них, загальних підсумкових висновків, списку використаних джерел, який складається з великого корпусу опрацьованих матеріалів (728 позицій). Значну наукову цінність становлять додатки до основного тексту дисертації, що складаються з двох частин і включають 93 картографічних (історичних мап, карт-реконструкцій, планів та схем), 123 іконографічних (фотоілюстрацій і креслень), 103 текстових матеріалів (нормативно-правових актів). Загальний обсяг додатків – 469 с.

У вступі здобувач аргументовано обґрунтував актуальність теми. Визначені ним мета і завдання дослідження чітко сформульовані та логічно впливають з окреслених актуальних проблем збереження й використання пам'яток історії запорозького козацтва. Достатньо логічно подано об'єкт і предмет дослідження, визначення хронологічних та географічних його меж.

У першому розділі дисертант подає ґрунтовний історіографічний огляд питання (підрозділ 1.1.), виділяє декілька етапів вивчення теми та обґрунтовано приходить до висновку про відсутність системних та узагальнюючих робіт з цього напрямку. Розгляд історіографії питання побудований за хронологічним принципом, що в даному випадку виглядає цілком логічно. Як позитивний момент відзначимо, що автор не обмежується наведенням ключових прізвищ авторів з досліджуваної тематики, але й зазначає внесок у вивчення пам'яток козацтва певних наукових інституцій, громадських організацій та започаткованих ними дослідних та пам'яткоохоронних програм і цільової тематики. Особливо це детально висвітлено щодо періоду, що за класифікацією автора, бере початок з 1990-х років.

Автор здійснив оцінку джерельної бази дослідження (п.1.2.), ввів до наукового обігу нові архівні документи та матеріали. Аналіз джерел чітко структуровано за тематичними блоками. У праці було використано речові,

писемні та зображальні джерела(зокрема, великий масив картографічних матеріалів). Речові джерела (нерухомі пам'ятки та музейні предмети) вивчалися автором за допомогою методики натурного обстеження. В тому числі, у дисертації використані документальні матеріали, зокрема, й опубліковані, із фондів Центрального державного архіву громадських організацій України, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Інституту археології України НАН України, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Національного заповідника «Хортиця», Запорізького обласного краєзнавчого музею, Нікопольського краєзнавчого музею тощо. Вмотивованим є аналіз пам'яток усної народної творчості, які розглянуті автором як одне з джерел для висвітлення поставлених завдань.

Обґрунтовано методологічну основу дисертації, яку складає комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, праця базується на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності.

У другому розділі «Історія заснування, розвитку, дослідження Запорозьких Січей на території Нікопольського краю», який складається з чотирьох підрозділів, комплексно досліджуються і характеризуються як об'єкти культурної спадщини п'ять найвідоміших із семи Запорозьких Січей, а саме: Томаківська (1568–1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1639–1652), Чортомлицька (1652–1709, 1728–1730), Нова (1734–1775), Запорозьких Січей XVI–XVIII ст. Характеризується природно-географічні умови Базавлуцько-Томаківського межиріччя та його передісторія до кінця XV ст., звертається увага на сприятливі для забезпечення життєдіяльності людини природні ресурси та унікальне знаходження на перетині річкових і сухопутних шляхів, що обумовило подальшу козацьку колонізацію цих територій. В процесі дослідження автор за допомогою засобів підводної археології локалізував ділянку, яку він трактує як вершину затопленого острова Базавлук, що відкриває можливість

подальших пошуків та локалізації місця Базавлуцької Січі. В роботі обґрунтовується теза щодо безпідставності тверджень в українській історичній науці щодо затоплення острова Томаківка та укріплень на його південному березі, які ототожнювалися дослідниками XIX–XXI ст. із Січчю. При цьому автор акцентує увагу на результатах історико-археологічних досліджень ряду об'єктів, які зберегли залишки старовинних фортифікаційних споруд та господарських споруд відповідного часу, що дозволяє стверджувати про можливість уточненої ідентифікації решток Томаківської Січі. У дисертації наводяться додаткові аргументи щодо уточнення дати заснування міста Нікополя і його визнання як єдиного міста в Україні, що походить від унікального історичного центру українського державотворення, яким була Микитинська Запорозька Січ (1639 - 1652 рр.). Охарактеризовано роль Запорозької Січі в історії українського народу та його державотворення, подано перелік виявлених історико-археологічних об'єктів запорозького козацтва на території Нікопольського краю.

У третьому розділі «Пам'ятки поховального культу запорозьких козаків на території Нікопольського краю» дисертант висвітлює історію фіксації та долю козацьких некрополів і місць поховань запорожців поблизу Запорозьких Січей на острові Томаківка, у с. Капулівка та Покровському. Детально розглянуті історичні обставини, іноді драматичні, пов'язані із перенесенням праху та перепоховань видатного козацького провідника І. Сірка та долю визначної пам'ятки історії та культури «Могила І.Д.Сірка», Дніпропетровська область, Нікопольський район, Покровська сільрада, с. Капулівка.

У четвертому розділі «Проблеми охорони, музеєфікації та використання пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва Нікопольського краю» визначено правові аспекти виявлення, збереження та охорони козацької спадщини в 1920-х–2010-х рр.. Переважно мова йде про зібрані автором нормативно-правові документи різного рівня, які відображують процеси охорони, збереження, обліку, відзначення пам'ятними

знаками об'єктів козацької історії на території України та конкретно Нікопольщини. При цьому переконливо показано, як в умовах ідеологічного тиску в період існування тоталітарного режиму СРСР відбувалося нищення пам'яток козацької старовини. Стисло охарактеризовано колекції козацьких предметів у музеях м. Нікополя, м. Дніпра, м. Запоріжжя та інших. Важливо, що автор вказує на наявність цінних пам'яток історії козацтва у місцевих музеях, зокрема, у міському історико-краєзнавчому музеї ім. Занудька М.А. у м. Покров, народному історико-краєзнавчому музеї ім. П.І. Калнишевського в с. Покровському, шкільному музеї історії с. Капулівки, Марганецькому міському історико-краєзнавчому музеї. Цікавим і корисним є підрозділ 4.3. «Проблеми літочислення населених пунктів Нікопольського краю, заснованих запорозьким козацтвом», у якому представлено авторську концепцію встановлення літочислення м. Нікополя та інших населених пунктів, походження яких пов'язано з діяльністю запорозьких козаків. В тому числі обґрунтовується уточнення дати заснування міста Нікополя в контексті необхідності відмови від досі традиційного її трактування в контексті російських імперських рішень та його визнання як міста, що походить від козацької Микитинської Запорозької Січі (1639 - 1652 рр.).

Роботу завершують висновки, які є аргументованими, логічними, відповідають завданням дисертаційного дослідження і кваліфіковано передають узагальнені результати проведеної роботи.

Додатки до дисертації доповнюють і розширюють дослідницьке поле, поглиблюють зміст праці і мають джерельне значення для інших дослідників культурної спадщини, пов'язаної з історією запорозького козацтва.

Основні положення роботи М. П. Жуковського достовірні і доведені на високому науковому рівні.

Позитивно оцінюючи роботу в цілому, звернемо увагу на наявність ряду зауважень і побажань автору на майбутнє, або можуть бути підставою для дискусії.

Так, зокрема, на с. 19 характеризує предмет дослідження, автор подає його в такій редакції: «Предметом дисертаційного дослідження є об'єкти культурної спадщини запорозького козацтва Нікопольського краю: пам'ятки історії та археології України XVI–XVIII ст., їх збереження та увічнення наприкінці XVIII – початку XXI ст.». На наш погляд, така редакція є вкрай невдалою. Наведення у кінці речення додаткових хронологічних меж є недоречним, а після слова «увічнення» варто було поставити крапку. А так авторська редакція викликає додаткові запитання і потребує додаткових відповідей щодо того, що малося на увазі. З точки зору пам'яткознавства та відповідної існуючої класифікації пам'яток, виникає запитання чому автор вказує лише на пам'ятки історії та археології і не згадує про пам'ятки архітектури, містобудування, а також пам'ятки монументального мистецтва, пов'язані з історією запорозького козацтва (наприклад, козацькі надмогильні хрести, які мали певну специфіку і особливості).

Протягом усього тексту дисертації дисертант неодноразово вживає вирази оціночного характеру щодо самого себе, що є невдалими з редакційної точки зору. Зокрема, вживається фраза на кшталт: «Автор дисертації на підставі вивчення, аналізу та узагальнення роботи дослідників козацької доби Запорожжя та власних наукових досліджень створив...», «дослідив», «прийшов до висновку» і т.д.

На наш погляд, зайвим в роботі є підпункт 2.4. «Історичне значення пам'яток Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. на території Нікопольського краю». Він є доволі коротким – 4 стор. (с.141-146). При цьому змістовно у ньому дещо дублюється питання актуальності теми дослідження. Також наводиться чимало недостатньо пропрацьованих чи суперечливих тез відносно особливостей правового статусу та ознак державності Запорозької Січі, які за своїм змістом потребують багато ширшого і глибшого висвітлення, ніж наведені два приклади підходів до даної проблеми. При цьому, у даному змістовному блоці взагалі відсутні згадки щодо трактування такого новітнього поняття як «Українська козацька держава», яке

обґрунтовується у цілій низці наукових праць і міцно увійшло до наукового обігу.

Так само, у цьому підпункті не на своєму місці сприймається загалом цікава таблиця «Хронологічно-територіальна локалізація Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. у Базавлуцько-Томаківському межиріччі та їх увічнення» (с.144-145). Таблиця є швидше узагальнююче-підсумкова для висновків по розділу 2 і не відповідає назві підрозділу. Зайвим у таблиці є пункт про причини зруйнування січей, який випадає з основного контексту опису об'єктів. Без наявності відповідних пояснень нелогічно сприймається оцінка «характеру поселень» Томаківської та Базавлуцької Січей як «військових таборів». Адже за наведеними автором даними, перша проіснувала фактично біля 33 років, а друга – 45 років. Очевидно, що це було щось інше, як власне військовий табір у звичному розумінні.

На нашу думку, не зовсім вдалою є назва третього розділу дисертації «Пам'ятки поховального культу запорозьких козаків на території Нікопольського краю». Адже це не був якийсь специфічний «поховальний культу» запорозьких козаків, які ховали полеглих і померлих за православними канонами. Можливо, більш прийнятною тут була б така редакція: «Козацькі некрополі і поховання на території Нікопольського краю».

В розділі 4 (п. 4.1.) характеризуючи історію охорони пам'яток запорозького козацтва в Україні автор бодай побіжно не згадано про заходи Української Центральної ради, Української держави П. Скоропадського, Директорії УНР щодо спроб забезпечити охорону та збереження національної культурної спадщини.

Також є певні неузгодженості в додатках до основного тексту роботи. Так, у Т. 3 (частина друга додатків) на с. 255. вміщено розділ «В.18. Матеріали про предмети козацької доби в Нікопольському краєзнавчому музеї та Запорозькому обласному краєзнавчому музеї». Однак до розділу

вміщено лише таблицю з переліком експонатів Нікопольського музею, а дані по Запорізькому музею взагалі відсутні.

Разом з тим, зазначені недоліки не впливають на загалом позитивну оцінку проведеної роботи. Дисертація є оригінальним дослідженням, що розв'язує означене в ній наукове завдання – комплексне вивчення історії пам'яток культурної спадщини запорозького козацтва на території Нікопольського краю і заходів органів державної влади і місцевого самоврядування щодо їх збереження й використання, ідентифікація, локалізація козацьких пам'яток, вирішення завдань їх охорони, збереження та використання.

Дисертаційна робота М. П. Жуковського є завершеним і самостійним дослідженням у галузі музеєзнавства і пам'ятокознавства, в якому розроблено низка наукових і науково-практичних проблем. Матеріали роботи можливо використовувати при підготовці загальних та спеціальних праць з історії та пам'ятокознавства, укладанні лекційних курсів та програм з пам'яткоохоронної роботи і музейної справи, розробці туристичних маршрутів регіону, створенні проектів з музеєфікації та використання нерухомих та музейних пам'яток як елементів розвитку культури і туризму в регіоні, методичних рекомендацій по їх охороні та збереженню.

Всі результати і висновки наукового дослідження, що винесені на захист, отримані дисертантом самостійно.

Автореферат дисертації у повній мірі відображає зміст і результати виконаного наукового дослідження. Зміст автореферату відповідає основним положенням дисертації.

Висновки та основні положення дисертаційного дослідження оприлюднені у 98 наукових працях, у тому числі фахових виданнях України, затверджених ДАК МОН України – 7, у наукових закордонних виданнях – 1. Апробація наукових досліджень автора відбулася на 28 наукових та науково-практичних конференціях.

У цілому дисертаційна робота Жуковського Мирослава Петровича „Пам’ятки і пам’ятні місця запорозького козацтва Нікопольського краю”, є цілісним, логічним, завершеним науковим дослідженням, що має наукове та практичне значення. За змістом, обсягом, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням та оформленням дисертаційна робота відповідає вимогам, встановленим пунктами 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор – Жуковський Мирослав Петрович – заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам’яткознавство.

Офіційний опонент:

**Кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
керівник Центру досліджень
історико-культурної спадщини України
Відділу історії України др. пол. ХХ ст.
Інституту історії України НАН України**

 С.І. Кот

